

S. VARGA PÁL

Civilizáció, történet, történelem

A titkolt motivációk szerepe Kemény Zsigmond két regényében
(*A rajongók; Özvegy és leánya*)

Bevezetés

Kemény Zsigmond történelmi regényeinek tragikumát sokféleképpen megközelítették; elemzésemhez Bényei Péter meghatározása kínálta a kiindulópontot, amely szerint „a tragikus katasztrófát előkészítő események a dolgok mindennapi menetéből fejlődnek ki [...]. [A] hősök tettei önálló életre kelnek, részévé válnak egy bonyolult akcióhálónak, szövevénynek, amely negatív helyzetbe sodorja mindegyiküket”.¹ Az alábbiakban azt vizsgálom Kemény *A rajongók* és az *Özvegy és leánya* című regényei kapcsán, hogyan jön létre ama bonyolult akcióháló, és hogyan fejlődnek ki a dolgok mindennapi menetéből a tragikus katasztrófát előkészítő események – a társadalmi-kulturális konfliktusok fent említett sűrű közegében.

A pillangó-effektus

Az 1970-es években keltette fel a matematikusok érdeklődését az egyszerű nemlineáris rendszerek mozgásának problémája. Köznapi példával élve: a fix pontban felfüggesztett inga lineáris rendszer, mozgása könnyen kiszámítható, de ha az ingát egy rugóra kötjük, mozgása idővel rendkívül bonyolulttá és előrejelezhetetlenné – kaotikussá – válik. A káoszelmélet ilyen, egyszerű nemlineáris rendszerek mozgásának azzal a sajátosságával foglalkozik, hogy bennük hosszabb idő elteltével „bizonyos körülmények között teljesen kiszámíthatatlan, rendszertelen, kaotikus viselkedést tapasztalunk”.² A kaotikus mozgás a rendszer nemlineáris jellegéből fakad, vagyis abból, hogy benne „a következő esemény (a rendszer reakciója) nem áll egyszerű arányosságban a kiváltó okkal”.³ Ezt az aránytalanságot Edward N. Lorenz amerikai meteorológus nyomán – aki kérdésként fogalmazta meg, vajon „okozhat-e tornádót Texasban egy braziliai pillangó szárnycsapása” – „pillangó-effektus”-ként szokás emlegetni.⁴

¹ BÉNYEI Péter, *A történelem és a tragikum vonzásában: A történelmi regény műfaji változatai és a tragikum kérdései Kemény Zsigmond írásművészetében*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007, 364–365.

² TÉL Tamás, *Bevezetés a káosz kialakulásának és tulajdonságainak elméletébe* = GNÁDIG Péter, GYÖRGYI Géza, SZÉPFALUSY Péter, TÉL Tamás, *A káosz: Véletlenszerű jelenségek nemlineáris rendszerekben*, Bp., Akadémiai, 1982, 13.

³ MURAKÖZY Gyula, *A káosz elmélete és tanulságai = Rend és káosz: Fraktálok és káoszelmélet a társadalomkutatásban*, szerk. FOKASZ Nikosz, Bp., Replika kör, 1997, 58.

⁴ Idézve: TÉL Tamás, GRUIZ Márton, *Kaotikus dinamika*, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 2002, 201. – A

A káoszelmélet társadalomtudományi alkalmazásának két akadályja van. Az egyik, hogy az egyszerűbb társadalmi rendszerek is túl bonyolultak ahhoz, hogy a káoszelmélet matematikai modelljeit használni lehetne leírásukra (a káoszelmélet nyelvén: ezek „nagy szabadsági fokú” rendszerek); emiatt az alkalmazás egyszerű, zárt és mérhető paraméterek szerint működő részrendszerekre korlátozódott, amilyen például a tőzsde, a politikai választások kimenetele vagy a születések számának alakulása. A másik, hogy a társadalom nem zárt rendszer; mozgásait úgynevezett „zajok” – külső hatások – befolyásolják, s ezért ezek elvileg közelebb állnak az úgynevezett Brown-mozgáshoz (ezt a rendszernek a sok részecskéből álló környezettel való kölcsönhatása határozza meg, pl. a kéményből felszálló füst mozgása). Ha (a szaktudomány megfogalmazása szerint) a kaotikus mozgás „átmenetet képez a rend – azaz a szabályos mozgás – és a rendetlenség – vagyis a nagyon sok összetevő eredményeként előálló zajos mozgás – között”,⁵ az előbbi (a rend) a lineáris rendszerek mozgására utal, az utóbbi (a rendetlenség) viszont nyilván olyan rendszerekére, amelyek közé a társadalom és a történelem is tartozik. Jegyezzük meg: ha az egyszerű nemlineáris rendszerek attól egyszerűek, hogy mozgásuk egy determinisztikus „fázistérben” történik, a történelmi, társadalmi változásoknak az a jellemzőjük, hogy olyan térben zajlanak, amelyben egymástól független kiindulási oksági folyamatok keresztezik egymást. Ennek ellenére matematikusokat is foglalkoztat az a kérdés, nincs-e összefüggés az egyszerű nemlineáris fizikai rendszerek és a társadalom, a történelem „kaotikus” mozgásai között. Fokasz Nikosz – Bibó István egy megállapítására hivatkozva – úgy ítéli meg, hogy „a történelemnek lehetnek kaotikus állapotai”, s ezt éppen a pillangó-effektussal hozza összefüggésbe;⁶ Bibó ugyanis a háborúk utáni képlékeny helyzeteket jellemezte úgy, hogy „rengeteg múlik két-három, esetleg nem is nagy kaliberű, de a döntő pillanatban ott lévő embernek a személyes állásfoglalásán”.⁷ Fokasz Karl Popper egy tételét is idézi, amely az egyéni cselekvéseknek mint hatásoknak és társadalmi léptékű következményeiknek az összemérhetetlenségére vonatkozik. Popper szerint „a társadalom életében soha semmi nem történik pontosan úgy, ahogyan előzetesen eltervezték”; „cselekedeteinknek mindig vannak szándékolatlan következményei is, melyeket általában nem tudunk kiküszöbölni”.⁸

A történelmi regény vizsgálata abban különbözik a társadalom vagy a történelem vizsgálatától, hogy a regény, bár az értelmezés számára nyitott, a benne szereplő alakok,

„pillangó-effektus” kifejezés J. Gleick *Káosz, egy új tudomány születése* című népszerűsítő könyvének szóhasználatára nyomán terjedt el: lásd *uo.*

⁵ FOKASZ Nikosz, *Bevezetés = Káosz és nemlineáris dinamika a társadalomtudományokban*, szerk. FOKASZ Nikosz, Bp., Typotex, 2003, 8.

⁶ FOKASZ Nikosz, *Káosz és fraktálok: Bevezetés a kaotikus dinamikus rendszerek matematikájába – szociológusoknak*, Bp., Új Mandátum, 1999, 248.

⁷ LITVÁN György, *Egy kései Bibó-levél = Bibó-émlékkönyv*, Bp., Századvég Kiadó – Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1991, I, 135–136.

⁸ KARL R. POPPER, *A hagyomány racionális elmélete felé*, ford. KESZTHELYI András, Café Babel 1992/3–4, 110.

epizódok, kölcsönhatások áttekinthető és határolt – sőt, a kompozíció értelmében: zárt – rendszert alkotnak, amelyben minden elemnek csak az egészre vonatkoztatva van funkciója. Ami a káoszelmélet szempontjából „zaj”-nak, külső hatásnak minősül a történelemben, a regény azt is a maga zárt világának elemévé teszi. Ebben a tekintetben a történelmi regény közelebb áll az egyszerű nemlineáris rendszerekhez, mint maga a történelem, amelyet feldolgoz. Ha valamiben mégis az utóbbihoz közelít, az a rendszer mozgásaiban mutatkozó multikauzalitás. A történelmi regényben is az vezet a kauzális rend és az indeterminisztikus rendetlenség közötti átmeneti helyzethez, hogy több, egymástól független kiindulású kauzális folyamat van mozgásban, és ezek a kaotikus mozgások módján keresztezik és befolyásolják egymást. (Jegyezzük meg: valójában az egyszerű nemlineáris rendszerek közt is kimutatható ez a jelenség. Ha egy labda egy rugalmas lemezen pattog, a lemez rezgésének és a labda pattogásának amplitúdója független egymástól; míg a rugóra szerelt inga mozgása folyamatosan összefügg a rugóéval, a lemez és a labda csak találkozásaik pillanataiban van – esetlegesen alakuló – hatással egymásra.)

A pillangó-effektus említését ezúttal az a – sokak által leírt – körülmény indokolja, hogy Kemény regényeiben apró tettek hatásai történelmi-társadalmi léptékekben is súlyos és beláthatatlan következményekkel járnak. Ha maga a történelem – legalább bizonyos kritikus időszakokban – olyan komplex nemlineáris dinamikus rendszerek mozgásával mutat rokonságot, amelyekben a pillangó-effektus érvényesül, a két, I. Rákóczi György idején Erdélyben játszódó regény világa olyannyira terhes társadalmi, kulturális, politikai eredetű bizonytalanságokkal (vallási ellentétek egy összeurópai vallásháború idején, köztes helyzet a Magyar Királyság és a török Porta között), hogy a társadalmi folyamatok kiszámíthatatlansága első ránézésre is nyilvánvaló. Indokoltnak látszik tehát a történelem (fentebbi értelemben vett) kaotikus állapotáról beszélni.

Az említett Kemény-regények szembevető sajátossága, hogy a pillangó-hatást kiváltó tetteket közemberek hajtják végre, mégpedig saját egyéni életük szűkös keretein belül; a megválaszolásra váró kérdés az, hogyan válnak e jelentéktelen, magánkörben elkövetett tettek a történelem menetét befolyásoló tényezőkké.

Titkolt indítékok: a civilizáció folyamata

Legáltalánosabb megközelítésben tekintve az emberi közösségek egy bizonyos bonyolódottsági fokon túl óhatatlanul a nemlineáris rendszerek sajátosságait kezdik mutatni. Az ilyen szociális rendszerekben ugyanis ellentmondás feszül az egyének belátóképesége és a rendszer komplexitása között – egyrészt azért, mert az egyén „környezete komplexitását csak redukált formában képes megfigyelni”, másrészt azért, mert a komplexitás redukációjában „saját elvárásai irányítják”.⁹ A következmények kölcsön-

⁹ Niklas Luhmann rendszerelméleti módszerét Kemény és Jókai történelmi regényeinek elemzéséhez bevezetesként idézi meg SZAJBÉLY Mihály, *Kemény és Jókai = A sors kísértései: Tanulmányok Kemény Zsigmond*

hatásainak rendszere egy ponton túl akkor is beláthatatlanná válna a szereplők számára, ha valamennyien kizárólag nyílt kártyákkal játszanának, vagyis minden szereplő ismerné a másik tetteinek indítékait – nem is beszélve arról, hogy a többiek tetteit a legegyszerűbb viszonyok, helyzetek közepette is mindannyian „saját elvárásaik”, előítéleteik, készen kapott minták alapján értelmezik. Összetettebb, a társadalmi szereplőket szorosabban összefűző társadalmakra azonban az is jellemző, hogy a cselekvők – bizonyos előnyök reményében – nem árulják el tetteik valóságos indítékait. Az indítékok eltitkolásának minőségileg új típusát és rendszerét hozza létre a civilizáció előrehaladása; szempontunkból meghatározó, hogy Kemény két történelmi regénye, *A rajongók* és az *Özvegy és leánya* olyan korba visz bennünket, amely fordulópontot jelent a civilizáció Norbert Elias által leírt folyamatában.

Elias a civilizáció folyamatát az affektuskontroll fokozódó érvényre jutásaként határozta meg. Az affektuskontroll azért fokozódik a középkor utáni európai társadalmakban, mert a lakosságszám növekedése, a társadalom szereplői közötti kapcsolatok sűrűsödése miatt növekszik az *interdependencia* – a résztvevők közti állandóan változó kölcsönös függés. Ez a folyamat fokozódó nyomást gyakorol a társadalom tagjaira, hogy ne egyszerűen külső kényszereknek, tiltásoknak engedve korlátozzák affektusaikat, hanem belső késztetésből fakadóan maguk szabályozzák érzelmi késztetéseiket, „az összeszövődés szükségleteinek megfelelően”.¹⁰ Elias ezt nevezi a fölöttes én szociogenezisének. Abban, hogy az interdependencia a viselkedésszabályozás – az affektuskontroll – uralkodó elvévé tudott válni, Elias szerint meghatározó szerepet játszott az állam (a központi hatalom) erőszak-monopóliumának kialakulása; az állam elveszi az egyén és a kisebb csoportok kezéből azt a lehetőséget, hogy egymással szemben erőszakot alkalmazzanak affektusaik érvényesítése érdekében.

A kontroll általános bensővé válása összetett civilizációs mintázatot alakít ki; szempontunkból az a legfontosabb, amelyet Elias a szégyenérzet küszöbének csökkenéseként ír le.¹¹ A szégyenérzet nem más, mint az egyén féltelme attól, hogy az affektuskontrollra irányuló viselkedési szabályok megsértésével kockára teszi azok megbecsülését, akiktől társadalmi elismertsége függ. A szégyenérzet következménye, hogy az egyén – gyakran még önmaga előtt is – leplezni kívánja cselekedeteinek érzelmi mozgatóját, s olyan motívációkat tüntet fel indítékként, amelyek az általános viselkedési szabályrendszer alapján méltányolhatóak, vagy éppen elismerésre méltóak. Kemény regényei szempontjából beláthatatlan következményei lesznek annak, hogy az egyének nem tudnak következetesen saját leírásaik szerint viselkedni, s az indítékaikat leplező *fedőszövegek* – nevezzük így – elszakadnak megalkotóik szándékaitól és önálló életre kelnek a közösségi-társadalmi kommunikációban.

munkásságáról születésének 200. évfordulójára, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Bp., Ráció, 2014, 352.

¹⁰ Norbert ELIAS, *Egy civilizációelmélet vázlata* = N. E., *A civilizáció folyamata: Szociogenetikus és pszichogenetikus vizsgálódások*, ford. BERÉNYI GÁBOR, Bp., Gondolat, 1987, 683.

¹¹ *Uo.*, 754.

Az elemzendő regények szempontjából annak is messzemenő jelentősége van, hogy az interiorizált affektuskontroll nyomán létrejövő mintázat – mint Elias megállapítja – Európa udvari társadalmában kristályosodik ki a 16–17. századra, s innen terjed szét az alsóbb társadalmi rétegekben, mindenekelőtt az udvari mintázattal való érintkezés révén.¹² Elias arra is utal, hogy az interdependencia az egyes emberek cselekedeteinek olyan következményeiből szövődik bonyolult rendszerré, amelyeknek maguk a cselekvők nincsenek tudatában; mint írja, „az egyes emberi terveknek és cselekedeteknek ez az alapvető összeszövődése olyan változásokat és alakzatokat idézhet elő, amelyeket egyetlen ember sem tervezett és hozott létre. [...] Az összeszövődésnek ez a rendje szabja meg a történelmi változás menetét”.¹³

Visszatérve alapkérdésünkhöz, hogy t. i. hogyan válnak a köznapi szereplők magánéletének közegében végbemenő apró tettek történelemalakító erővé, abból kell kiindulnunk, hogy az emberi cselekedetek tényleges indítékai rendszerint nincsenek fedésben azzal az értelmezéssel, amelyet a társadalom – vagy éppen a szűkebb környezet – saját szükségletei és kognitív adottságai-lehetőségei szerint kialakít róluk. E diszkrpanciában van kulcsszerepe annak, hogy a társadalom szereplői elfogadott viselkedési szabályokhoz igazítva kommunikálják környezetük számára tetteik indítékait. Ez a kommunikáció úgy történik, hogy a szereplő egy legitim fedőszöveggel leplezi el tettének valódi motívumait. A Kemény-regények alakjainak tényleges motivációi között feltűnően nagy szerepet játszanak az elemi érzéki motivációk, mint a féltékenység, az irigység, a bosszúvágy, a kapzsiság – hogy a szexualitásról ne is beszéljünk. Ezeket a motivációkat a szereplők gyakran nemcsak környezetük, hanem önmaguk előtt is titkolják, és cselekvéseiknek az érvényben lévő viselkedési szabályok szempontjából legitim, sőt, lehetőleg a társadalmilag-erkölcsileg preferált értékekhez kapcsolódó indoklást adnak. Ezáltal a magánéleti indítékok úgy kerülnek be a kölcsönös függőségek társadalmi erőterébe, hogy következményeiket tekintve önálló-sulnak; nem a cselekvő személyiség indítékai és szándékai, hanem a fedőszöveg által aktivizált társadalmi kontextus határozza meg további szerepüket, s az eredeti indíték e manifest leírások mögött lappangva fejt ki hatását. (A fedőszöveg meghatározó szerepét gyengítheti, de nem szüntetheti meg, ha a többi szereplő felismeri vagy megsejti az illető tett valódi indítékát.)

És ezzel elérkeztünk a pillangó-effektushoz: a fedőszöveg mögött lappangó, a nyilvános diskurzus kontextusába nem illő érzéki indíték iránya eltér a társadalmi nyilvánosság által ellenőrzött, a viselkedési szabályok keretében zajló folyamatoknak attól az irányától, amelybe a fedőszöveg illeszkedik, s ez az eltérés – mutatkozzék bár elhanyagolhatónak egy-egy cselekedet végrehajtásakor – végül a rendszer egész működését megváltoztatja. A Kemény-regények talán legjellemzőbb vonása, hogy a társadalmi folyamat irányának e megváltozása, amelyet az illető szereplő idézett elő akaratlanul, rá

¹² *Uo.*, 766.

¹³ *Uo.*, 678.

magára is visszahat, s elpusztítja, de legalábbis legyőzi. A regény cselekményét – és a történeti folyamatot, amelybe a cselekmény illeszkedik – ilyen pillangó-effektusok sokasága hozza létre.

Kemény regényei azt a fázist nagyítják ki, amelyben a rejtett egyéni indítékok következményei összeütközésbe kerülnek a társadalmi nyilvánosságban önálló életre kelt fedőszövegekkel, s e konfliktus befolyást kezd gyakorolni a szociális rendszer működésére – illetve azt, amikor a rendszer működésében bekövetkező változások visszahatnak arra, aki ezt a hatást (akaratlanul) előidézte.

A titkolt indítékok hatásának eszkalációja és kölcsönhatása A rajongókban

Szajbély Mihály érdemben elemezte *A rajongók* szereplőinek tudatára jellemző ellentmondást, amely a „komplex tudás elérhetetlenség”-ből fakad.¹⁴ Az alábbiakban nem csupán a civilizációelmélet tanulságaival kívánom kiegészíteni az általa leírtakat (az „ösztönök által vezérelt indulatok” szerepére ő is felhívja a figyelmet); elsősorban arra keresem a választ – ezúttal Deborah és Kassai István viselkedését követve –, hogy a szereplőknek e paradox tudati struktúrán alapuló viselkedése milyen hatást gyakorol a (történelmi) összefüggések hálózatára.

Deborah helyzetét többféleképpen is meghatározza, hogy egy dinamikus, nemrég felemelkedett polgári család sarjaként nem integrálódott a születési nemesség alkot-ta statikus rendi világba. Ennek egyik következménye, hogy nem tette oly mértékben bensővé az affektuskontroll kényszerét, ahogyan az udvari társadalom tagjai: ez egyrészt abban mutatkozik meg, hogy a férfiakkal kihívóan viselkedik, másrészt abban a vágyban, hogy elfogadtassa magát a születési nemesség egyenrangú tagjaként. A szexuális készítés hiányos kontrollja és a felemelkedési vágy együttes hatása vezet oda, hogy jegyesével, a szintén bizonytalan származású és küllemében kevésbé férfias Kassai Elemérről szemben a születési arisztokráciához tartozó, lovagias viselkedésű Gyulai Ferrenchez kezd vonzódni.¹⁵ Vonzalma okait ugyanakkor még magának is csak félig vallja be (lásd saját lelkiismeretével folytatott párbeszédét¹⁶); szégyenérzete arra készíti, hogy

¹⁴ SZAJBÉLY, *i. m.*, 353–356.

¹⁵ „a büszke Deborah szívében, bár álnév alatt, az első hajlamot Gyulai iránt a születés ígérete adta.” KEMÉNY Zsigmond, *A rajongók* = K. Zs., *A rajongók – Zord idő*, Bp., Szépirodalmi, 1980, 207. (A továbbiakban az oldalszámot az idézetek után, zárójelben közlöm. – S. V. P.) – A dolgot tovább árnyalja, hogy Deborah eredetileg épp azért vonzódott Elemérhez, mert hasonló a társadalmi helyzete az övéhez: „Deborah a társadalom felsőbb színéről is választhat vala magának férjet; de ő csak a vagyontalan és szintén homályos származású Elemér iránt érzett rokonszenvet.” (81.)

¹⁶ „A „kíméletlen lelkiismeret” Deborahhoz: „te ma azt a szegény Elemért el nem taszítottad volna magadtól, ha Gyulait meg nem látod, ha az ő lovagiassága, merészsége, gőgje, úrias magatartása nem bilincseli le szívedet. Jólesett sebzett kedélyednek a gőg, mellyel a népsöpredékre tekintett, s hogy selyem ostorral fékezé a ronda vadállatokat, és azok reszkettek szeme életől, míg az Elemér kardja élet fitymálák. Ez tetszett neked, s most ledérségedet takarod elvekkel.” (150.)

viselkedésére a környezete – s főleg Kassai Elemér – számára legitim, sőt, erkölcsileg helyesítható magyarázatot találjon. A fedőszöveg önként kínálkozik: apja becsületére való tekintettel nem mehet férjhez apja ádáz ellenségének, Kassai Istvánnak az unokaöccséhez.¹⁷ Miközben az olvasó pontosan tudja, hogy nem ez a valódi oka az Elemérről való szakításnak, a magyarázat az érintettek közvetítésével gyorsan beíródik a kontextusba, és elkezd kifejteni közösségi hatását. Elemér számára is tény, hogy Deborah „atyját nem tagadhatja meg oly ifjúért, ki egy rögtönzött nagybátyáról nem tud érte lemondani”. (167.)¹⁸ Kassai István pedig már nem is a leány, hanem egyenesen apja számlájára írja a szakítást: „Deborah kezét Pécsi csak irántam való gyűlöletből tagadta meg Elemértől”. (189.) Paradox módon még Pécsi is úgy kezdi érteni a történetet, hogy maga tiltotta el a leányt Elemértől¹⁹ (holott korábban csak annyit kért tőle, hogy míg ő él, ne menjen hozzá). Deborah gondosan ügyel rá, hogy következetes legyen saját fedőszövegéhez: ócsárolja új választottját, Gyulait apja előtt – nehogy gyanút fogjon. (Más kérdés, hogy érzéki vonzódása ellenére csakugyan rossz véleménnyel van Gyulairól, s ezért nem is menne hozzá feleségül.) Viselkedése ugyanakkor – bármennyire törekszik is rá – nincs összhangban a fedőszöveggel: a drámai utcai jelenet után, amikor felébred vonzalma Gyulai iránt s elhidegül Elemértől, nyoma sincs benne belső konfliktusnak, amely arra utalna, hogy apja becsülete kedvéért mondott le szerelméről. A további események szempontjából annak is jelentősége van, hogy egészen a tragikus kifejtelig közömbös Elemér további sorsa iránt.

Elemér reakcióját meghatározza Deborah viselkedésének kétarcúsága: a leány fedőszövege határozza meg viselkedését, ám tudat alatt elhidegülése is hatást gyakorol rá. Nyilvánvaló, hogy ez utóbbit maga sem vallja be magának nyíltan: csak az előbbivel számol, amikor azt feltételezi, hogy nagybátyja a mindkettejüket megalázó szakítás miatt tökélt el magát a Pécsi elleni akció megindítására. További tetteit is ez a feltételezés szabja meg. Halálát végül az okozza, hogy meg akarja óvni Pécsit, és ezáltal bizonyítani előtte, hogy nem került nagybátyja gyűlölködésének hatása alá – vagyis hogy méltatlan az indok, amely miatt Deborah szakított vele. E módon egyben magával is elhitetheti, hogy a szakítás egyedüli oka a Pécsi és Kassai közti ellenségeskedés volt.

A következmények utolsó láncszemét jelentő tömeghisztéria, amely Elemér megölése nyomán kitör a szombatos gyűlésen, már történelmi léptékű következménnyel, a szombatos szekta felszámolásával jár. Ami pedig az egész történéssor Deborahra háruló következményeit illeti: Elemér önfeláldozása ráébreszti, hogy csak őt szerette igazán, s

¹⁷ Saját magáról szólva mondja: „Pécsi Simon leánya előbbre becsüli atyjának jogos haragját, mint saját érzelmének dőre tévedéseit” [t. i. Kassai Elemér iránti vonzalmát]. (146.) Nagy Miklós jegyzi meg: Deborah „már-már saját maga is elhiszi, hogy apjához való hűsége követeli a Kassai Elemér iránti hűtlenséget”. NAGY Miklós, *Kemény Zsigmond*, Bp., Gondolat, 1972, 175.

¹⁸ A narrátor, gyengébbek kedvéért, megjegyzi: „A szegény ifjú csak egy körülményt feledezt ki okoskodásából; azt a kacér tekintetet, melyet Deborah Gyulaira vetett, s mely a lány magaviseletét egészen más világitásba állította volna.” (167.)

¹⁹ „Mint megváltozott Kassai Elemér horoszkópja, amióta Deborah kezét tőle megtagadám!” (231.)

Gyulai iránti vonzalma merő hiúság volt. A kör bezárul: miután Elemér az ő hiúsága által eltérített folyamatok kifejeleteként hal meg, ahhoz a Gyulaihoz kell feleségül mennie, akit – saját egykori hiúságával együtt – immár végleg megtagadott. A titkolt motivációk és a fedőszöveg közötti feszültség elszabaduló következményei tehát, egyre nagyobb hullámokat vetve, végül őt magát is eléri és megalázzák. (Az idegenkedés közte és Gyulai közt mindazonáltal kölcsönös, s az eltitkolt motivációk hatása is hasonló; Gyulairól régóta tudjuk, hogy nem a Deborah-típusú kihívó, „junói alkatú” nők, hanem a „kecses kis tündérek” vonzzák (208.),²⁰ s hogy ez volt az oka Deborah iránti közönyének – amivel viszont Deborah hiúságát katalizálta, ez pedig hosszú időre rögzítette a lány elidegenedését Elemértől.)

Kassai István tevékenysége nyomán annak az átmeneti korszaknak kapjuk pontos képét, amelyben a központi erőszak-monopólium belép a társadalom tagjainak affektuskontrollját szabályozó tényezők közé.²¹ Kassai az erőszak-monopóliumot birtokló fejedelmi hatalom főmegbízottjaként sem cselekedhet önkényesen; a monopolizálódás folyamatának már olyan kifejlett fázisában vagyunk, amikor az erőszak alkalmazását törvényes előírások szabályozzák, s ezeknek maga a fejedelem s hivatalnokai is alá vannak vetve. Másrészt a rendszer nem jutott még abba a fázisba, hogy az erőszak-monopólium alkalmazásának törvényességét kifejlett intézményrendszer ellenőrizze; az uralkodó megbízottjának rendkívüli hatásköre van, s ez teret nyit egyéni indítékainak érvényesítése előtt. Ami magát Kassai Istvánt illeti, az egyik oldalon ritka nyersségükben mutatkoznak meg érzéki késztetései: a rivalizálásból fakadó gyűlölet, kapzsiság és bosszúvágy – a másik oldalon ritka érzékletességgel tárul fel az a mód, ahogyan Kassai a törvényesség érvényesítésével elfedi saját érzéki késztetéseit. Már a béke- és hadpárt vitája során többszörösen beburkolja valódi indítékát. Megrögzött békepártiként a magyarországi protestánsok védelmében fellépő hadpártot támogatja – „mindössze” azt a feltételt szabván, hogy Erdélyen belül rend legyen, s szűnjenek meg a „cselszövények a portánál”. Az előbbi feltételről tudja meg utóbb az olvasó, hogy a vallási szekták betiltását jelenti (45, 47.), s még ennél is később értesül arról, hogy a rivális Pécsi Simon megsemmisítésének szándéka húzódik meg mögötte.

Kassai minden esetben a törvényes fedőszöveg által beindított erőszak-monopóliumra bízva szándékai végrehajtását; „Száradhat-e nevemre az ártatlanul ontott vér vád-

²⁰ Ennek a nőtípusnak – mint a regény végén kiderül – Bodó Klára, a szombatos Laczkó István felesége felel meg (497.), s vonzalmát Klára tragikus sorsa csak fokozza. (506.)

²¹ Jelképes, hogy a lovagi értékrendben kiemelt szerepet játszó párbaj mint az egyéni erőszak érvényesítésének módja éppen most került tilalom alá:

„– Ő párbajt vívott és szerencsétlenül.

– S merte ezt tenni?

– Hisz, hercegnóm, ő a »nemesi társaság« tagja, s mint katona és lovas csak nem lehet gyáva.

– De eszébe kellett volna a szigorú büntetésnek jutni, mely az udvari személyzet körében történt párbajokra a napokban kihirdetett.” (Anna és Zsófia hercegnő párbeszéde – 37–38.) NB., az erőszak-monopólium mint a civilizáció érvényesítője itt is az udvari köröket érinti először.

ja, ha az utolsóig ki is irtatnának a rajongók? A nótapört a közvádoló vinné, az ítéletet az országgyűlés mondaná ki, a fejeket a bakó vágná le. S ki foghatja rám, hogy közvádoló, országgyűlés, bakó vagyok?” (415.) Sőt, nem egyszerűen a végrehajtás törvényességére vigyáz, de még arra is, hogy döntéseivel elsősorban Erdély érdekeit szolgálja, s legfőképpen „melléktermékük” legyen Pécsi megsemmisítése.

A szombatosok elleni per fényesen igazolni látszik törekvését: „A régi gyűlölet a leg-törvényesebb formában nyert kielégítést”; „[a] pör folyama meglehetősen beburkolta mindazt, amit ő bosszúból tőn”. (472, 481.) A valódi indítékok és a fedőszöveg közötti diszkrepancia azonban itt is kifejti feltartóztathatatlanságát. Ebben annak van döntő szerepe, hogy Kassai valójában nem eltitkolni kívánta indítékait, csupán – cinikus módon – arra ügyelt gondosan, hogy ne lehessen *rábizonyítani*: döntéseit gyűlölet motiválta. A közösségi kommunikációba tehát nemcsak Erdély iránt elkötelezett politikai magatartása, de Péccsivel szembeni gyűlölete is bekerül. Kassai ezáltal saját csapdájába esik: egyedül ő az, aki döntéseit kizárólag saját fedőszövegeinek kontextusa felől szemléli. Ő maga ugyanis csak arra összpontosít, hogy az indulatok, amelyek előreláthatólag ki fognak törni a balázsfalvi szombatos gyűlésen, a megtűrt illegálitás homályából végre napfényre lökjkék a szektát, és ezzel elkerülhetetlenné váljkék a törvényes fellépés vele szemben. Meg sem fordul a fejében, hogy a gáttalanul kitörő indulatokban az ő gyűlölködésére adott reakció is szerepet fog játszani, s ennek éppen az – általa ugyancsak az erőszak-monopólium eszközeként használt – unokaöccse fog áldozatul esni, akinek szándékát a szombatosok az övével azonosítják. (Nota bene, Elemér az utolsó pillanatig nem tudja, mi volt az indítéka annak, hogy nagybátyja éppen a Pécsi birtokához közeli kapitányságra nevezette ki őt; amikor felmerül benne a gyanú – majd később, amikor meg is győződik róla –, hogy a bosszú eszközeként kívánja felhasználni, hevesen elutasítja ezt a szerepet.²²)

Kassai tervét azonban nemcsak a balázsfalvi események írják felül. A különböző pontokból kiinduló, egymást keresztező oksági sorok a végkifejlet közeledtével bonyolult szövevényt alkotnak, amely fölött Kassai István teljesen elveszíti áttekinthetőségét és uralmát; Laczkó István, Bodó Klára, a fejedelmné, Kassai saját titkára, sőt még a heberhurgya hercegisasszony, Báthori Zsófia is olyan titkolt indítékok szerint cselekszenek, amelyekről neki, Kassainak nem lehet tudomása, vagy amiket tévesen – különféle fedőszövegek és/vagy saját előítéletei alapján – értelmez.

Bennünket azonban Kassai sorsában is az érdekel, hogy „az egyes emberi tervek és cselekedetek [...] összeszőződése olyan változásokat és alakzatokat idézhet elő, ame-

²² „Nagybátyám töri valamiben a fejét. Tervét a titkár sejtí. Eszközül választottak... s ha a cél, melyre törnek, bűnös volna, akkor az csak Pécsi megrontása. Csalódtak, uraim!... S én legyek-e eszköz?... Mivel?... Kezemmel? Inkább levágom. Szememmel? Inkább kiszúrom. Fülemmel? Siket leszek. Eszemmel? Megőrülök, Deboráht szeretem, Pécsit tisztetem, magam becsülöm: három ok ellenetek... De tán igazságtalan vagyok gyanúimmal?” (225.) „Elhatározá, hogy nagybátyja bosszújának eszköze nem lesz, ha a fejedelmi parancs végre nem hajtásáért halállal büntetnék is.” (448.)

lyeket egyetlen ember sem tervezett és hozott létre”, s hogy „az összeszövődésnek ez a rendje szabja meg a történelmi változás menetét”.²³ Ebbe a folyamatba illeszkedik a fejedelemasszony és a szombatos házaspár – Bodó Klára és Laczkó István – története is. A történet csakugyan szemléletes példája annak, „ahogyan a szereplők küzdenek tájékozódási lehetőségeik behatárolt voltával”,²⁴ ám azt is világosan megmutatja, ahogyan a korlátozott tudáson alapuló tettek, elvétve szándékolt céljukat, az összefüggések egyénfölötti hálózatának alakítóivá válnak. Bodó Klára, aki Dajka püspök közbenjárását kéri, hogy kihallgatást nyerjen a fejedelemasszonytól, a püspök információhiányon és hibás általánosításon alapuló helyzetértékelésének köszönheti, hogy kérése teljesül. A főpap mint házasságtörő asszonyt vezeti őt Lorántffy Zsuzsanna elé – a politikai ügyektől tartózkodó fejedelemné így már csak akkor értesül Klára kérésének valódi okáról és politikai indítékairól, amikor közlelől megismerte, kegyeibe fogadta az asszonyt, s felismerte ügyének erkölcsi súlyát; e körülmény készíteti arra, hogy belépjen a történet alakításába. Ám ha a szombatos házaspár történetének minden fontos mozzanatát ismeri is, ő sem tudja kiszámítani a Laczkó megmentésére irányuló akciója következményeit. A szándék eltitkolásának itt is szerepe van, még ha szó sincs vétkes hajlamok elrejtéséről. Mivel a mentőakciónak titokban kell zajlania, Laczkó Istvánnak fogalma sem lehet róla, hogy az ispán – aki eddig Kassai parancsára üldözöte – immár a fejedelemasszony parancsára a megmentésére siet. „Üldözöje” elöl menekölve jut a végzetes balázsfalvi gyűlés helyszínére s lesz a tragikus események kiváltójává. A fejedelemasszony segítö szándéka tehát közvetve hozzájárul a végzetes, történelmi léptékű kifejelethez. (Ezúttal nem térhetünk ki arra, hogyan s miért titkolja el származását Laczkó István, s ennek milyen következményei vannak.)

Az utöbbi példa azt is megmutatja, hogy az affektuskontroll csupán a legjellemzőbb, legáltalánosabb esete annak, ahogyan az emberi tettek következményei elszakadnak az elkövetésüket motiváló szándékoktól. A titkolt motivációk valójában erkölcsi megítélésüktől függetlenül idézik elő a „pillangó-effektus”-t.

Özvegy és leánya

Hasonlóan alakul a szereplők rejtett indítékainak hatása az *Özvegy és leánya* című regényben. Hosszabb elemzés tárhatná fel, hogyan alakul ki a több pontból kiinduló, rejtett motivációk által mozgásba lendített kauzalitás hálója a regényben. Ezúttal csak a két címszereplő viselkedésének főbb motívumait emelhetjük ki.

Tarnóczy Sára esetében a nőrablás után tett vallomása a legfontosabb, amely az egész történet alakulását meghatározza, s végül a történelem folyására is hatással

²³ Lásd a 13. lábjegyzetet.

²⁴ Lásd Szajbély Mihály elemzését, *SZAJBÉLY, i. m.*, 354–355.

lesz.²⁵ A fejedelemnek tett vallomás háttérét az adja, hogy a nőrablás tilalma és súlyos büntetése az erőszak-monopólium hatáskörébe tartozik. (Jegyezzük meg: a törvény már-már anakronizmus, hiszen megtudjuk, hogy a nőrablás Erdélyben már „kiment a divatból”²⁶ – amit nyilván az affektuskontroll intézményesülése magyaráz.) Rákóczi György ugyanakkor, fejedelemhez méltó módon, nem a törvény betűjéhez ragaszkodik a kihallgatáson; azt feltételezi (tévesen, de a leányrablókkal összhangban), hogy az akció csak színleg volt nőrablás, valójában Sára beleegyezésével történt – Tarnóczyné miatt, aki ellenzi lánya házasságát Kelemennel. Sára azonban – anélkül, hogy a következményekkel gondolna – „klasszikus” nőrablásként tálalja a történetet, elhallgatva a valódi indokot, hogy tudniillik nem Kelemenbe, hanem Jánosba szerelmes. Viselkedése iskolapéldája annak, amikor a szégyenérzet akadályozza meg a valódi (affektív) indíték nyilvánítását. Már önmagában a viszonzatlan szerelem szégyenkezésre készíti (ami az affektuskontroll nővel szembeni szigorúbb elvárásával függ össze), s szégyenérzetét az fokozza fel, hogy a leányrablás során tanúsított viselkedésével önkéntelenül elárulta érzelmeit Jánosnak; „mint kell szégyellnie a hő vért, a lázas átengedést s a tündérképeket, melyeket a boldogságról álmodott, míg rablója ércmellére hajtá fejét? S mit szégyelljen inkább? Azt-e, ha Mikes János nem is sejté szerelmét, vagy ha észrevette?” (221.)

Helyzetét az teszi megoldhatatlanná, hogy nem áll rendelkezésére olyan fedőszöveg, amely egy számára kedvező döntést legitimálhatna az érvényben lévő viselkedési szabályok szerint: amit előad, az csak Kelemen iránti közönyét fedi le, János iránti szerelmét nem. A következmények már a kihallgatási jelenet végén nyilvánvalóvá válnak: a fejedelem – aki viszonzott szerelem esetén hajlott volna a kegyelemre – fő- és vagyonesztére ítéli a nőrablókat, Sára pedig felsikolt és elájul ennek hallatán. Innentől kezdve annak lesz meghatározó szerepe, hogy Sárának – az összes többi szereplővel s a közvélekedéssel együtt – nincs tudomása arról, hogy a fejedelem nem kívánja végrehajtani az ítéletet.²⁷ Sára öngyilkosságának fő oka: képtelen elviselni azt a tudatot, hogy a szeretett férfit az ő vallomása miatt fogják kivégezni, mégpedig éppen azért, mert elhallgatta a férfi iránti szerelmét; az affektuskontroll szempontjából legitim, de saját viselkedésének legfőbb indítékát elrejtő fedőszövegével kiszolgáltatva Jánost a központi erőszak-monopóliumnak.

²⁵ Értelmezésem Bényei Péter – Beöthy Zsoltig visszanyúló – elemzését követi, amely Sára végletes kiszolgáltatottságával szemben azt hangsúlyozza, hogy a fejedelmi kihallgatás során Sára döntéshelyzetbe kerül, és „a kényszerű szituációban adott válasza vezet a tragédiához”. Az indokok közül, amelyekkel Bényei a döntést magyarázza, értelmezésem számára a „valamely rendképzethez való ragaszkodás” a legfontosabb; BÉNYEI, *i. m.*, 304. A titoktartás kapcsán Gönczy Monika a *Vitéz Francisco* által sugallt szerepmintára hívta fel a figyelmet, GÖNCZY Monika, *Az Özvegy és leánya szövegvilágai (Palimpszeszt-kedély) = Értékek kontextusa és kontextusok értéke 19. századi irodalmunkban*, szerk. IMRE László, GÖNCZY Monika, Studia Litteraria, Debrecen, 2000, 99.

²⁶ KEMÉNY Zsigmond, *Özvegy és leánya*, Bp., Szépirodalmi, 1956, 26. (A továbbiakban az oldalszámot az idézetek után, zárójelben közlöm. – S. V. P.)

²⁷ Ennek jelentőségére már Nagy Miklós is felhívta a figyelmet. NAGY, *i. m.*, 144.

János kénytelen engedelmessé válni a fedőszöveg logikájának – hiszen a fejedelem ítélete a valóság rangjára emeli Sára leányrablásról előadott verzióját; Kelemennel és Mihállyal együtt Moldvába szökik a halálos ítélet elől. Sára tettének valódi indítéka azonban, amelyről csak elrablása után szerez tudomást, nagy hatással van rá: beleszeret a leányba. Moldvából – egy ügyes fedőszöveggel megszerezvén felhatalmazást Kelemtől és Mihálytól – életét kockáztatva visszatér Erdélybe, hogy Sárát láthassa, párbajt vív becsületéért, majd önmagát kínozza elmegy esküvőjére. Sára viselkedésének valódi indítékairól Jánoson kívül egyedül Naprádinénak van tudomása, segítő szándéka azonban nem jár sikerrel. Tarnóczyné pedig nem is sejt, hogy amikor lelkesen tudósítja lányát János közelgő kivégzéséről, ezzel mintegy az öngyilkos tört adja a kezébe.

A Sára vallomása által elindított folyamatok – a pillangó-effektus révén – Erdély történelmére is hatást gyakorolnak; a fejedelem így kommentálja a történeteket bizalmasának, az íródeáknak:

- Úgy látszik, még a nőrablási bűnben is rejlik néha egy kevés »jus regium«, mely a defektus esetében nekünk, uralkodóknak hasznot hajt. [...]
- Ha a Mikesek nem szöknek Moldvába – folytatá a fejedelem –, egy nagy fontosságú politikai ügy könnyen dőlhetett volna el ellenem.
- S akkor is – egészíté ki a diák –, ha Mikes János Moldvából Erdélybe vissza nem szökik.
- Igaz – szólt Rákóczi [...]. (391.)

Tarnóczyné viselkedését vizsgálva abból a kérdésből kell kiindulni, hogy ő maga mennyire van tisztában tetteinek érzéki indítékaival. Magam Bényei Péter magyarázatát fogadom el, aki nem szerepjátszásként értelmezi az árva özvegy vallási túlbuzgalmát; „agresszív verbális beszédaktusai”-ban s más megnyilvánulásaiban az érzéki késztetések elfojtását, szublimálását látja.²⁸ Innen kiindulva arra a következtetésre juthatunk, hogy Tarnóczynét az átlagosnál fokozottabb érzékiség s fokozottabb szégyenérzet egyaránt jellemzi, s fősvénységét, szexuális kielégítetlenségét, férjével és leányával szembeni féltékenységét elsősorban saját maga elől rejti el, mert valódi indítékai összeegyeztethetetlenek vallási beállítódásában érvényre jutó szégyenérzetével. A Mikeseket sem egyszerűen azért gyűlöli, mert „elcsábították” tőle férjét, hanem azért, mert felfogásuk szerint az érzéki öröme és a vallási buzgóság nem zárja ki egymást.

Az érzéki és a vallásos motiváció diszkrépanciáját Tarnóczyné vallási aktivitásának felfokozásával kívánja leküzdeni; a fedőszövegek felépítését azonban – anélkül, hogy maga tudna róla – az érzéki késztetések diktálják. A legjellemzőbb példa erre Dina és Sikem bibliai története.²⁹ Amikor Tarnóczyné a pogány fiú által megerőszkolt Dinához (Jákob lányához) hasonlítja Sárát, az erőszaktevő Sikemhez pedig Kelemt (226–227.),

²⁸ BÉNYEI, *i. m.*, 287.

²⁹ I Mózes 34. – Tarnóczyné narratívájában betöltött szerepéről lásd GÖNCZY, *i. m.*, 105–106.

kihagyja a történetből, hogy a lány fivérei bosszúból orvul meggyilkolják Sikemet, aki feleségül kérte húgukat, miután megerőszakolta (minthogy már akkor szerelmes volt bele); Dina testvérei nemcsak Sikemet, de egész családját kiirtják, vagyonukat pedig elrabolják. A gyilkos akciót ugyanakkor nem Dina becsületével indokolják, hanem azzal, hogy a pogány fiú „gyalázatot követett el Izraelen”. Az olvasó messzemenő következtetéseket vonhat le az elhallgatott részek alapján, már ha ismeri az eredeti történetet: a szónoklat címzettje, Mikes Zsigmond azért nem teheti ezt meg, mert nem ismeri jól a Bibliát.

Tarnóczyné azt éri el vallásos fedőszövegeivel, amit önmaga elől is titkolt motivációi diktálnak neki: amikor Sára – akit anyja az igaz vallás fegyveréül használt – öngyilkos lesz, ez radikálisan megakadályozza, hogy a lány érzéki örömeit élvezhessen. A lány halála ugyanakkor Tarnóczyné férje iránt táplált bosszúvágyát is kielégíti,³⁰ amelyet az táplált, hogy Sebestyént érzéki örömei vonták el tőle. Tarnóczyné titkolt motivációi paradox hatást gyakorolnak a történet alakulására. Bármennyire ismerik is környezetében tetteinek valódi, érzéki indítékait – jobban, mint ő maga –, fedőszövegeinek cizellált kidolgozottsága gyakorlatilag lehetetlenné teszi, hogy leleplezzék. Ugyanakkor alantas szándékai többeket késztetnek arra Naprádinétól Haller Péteren át a fejedelelig, hogy megíúsítsák bosszúálló tervét. S ha a történet tragikus kifejtését nem akadályozhatják is meg, ahhoz hozzájárulnak, hogy Mikes János cselekvőképes maradjon, s – anélkül, hogy tudna róla – cselekedeteivel kifejthesse kedvező hatását Erdély történelmére.

Egy mind határozottabban érvényesülő értelmezés szerint sem a végzet, sem a kauzalitás nem uralkodik e regényekben. Szereplőik addig látják érvényesülni a kauzalitás elvét, amíg igazolódnak elvárásaik; ám végső soron azért kell a végzetszerűség érzetének eluralkodnia rajtuk, mert nincs és nem is lehet rálátásuk a rendszer komplexitására – nem tudnak a nemlineáris rendszerek működésének kiszámíthatatlanságáról.³¹ Ám a végzetszerűségnek ezt az értelmezését meg is fordíthatjuk, ha a két regényben megmutatózó történelemfelfogást Herder historizmusával rokonítjuk. Eszerint ugyanis „Isten megengedi a bűnt, sőt, az akár Isten eszköze is lehet”, s a sorsban, amely „csak az ember felől nézve vak, de nem Isten felől, aki mozgatja”, annak az „ezer véletlennek az átláthatatlan kauzalitása” érvényesül, amely „minden nagy fordulatban együttesen hat”.³²

* * *

Összefoglalva: Kemény két regénye arról tanúskodik, hogy a civilizáció folyamata szükségszerűen támaszt hézagokat az egyén cselekvéseinek motivációi és a környezete rea-

³⁰ BÉNYEI, *i. m.*, 292.

³¹ Lásd SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Az újraolvasás kényszere (A rajongók)*, It 1996/1–2, 47; BÉNYEI, *i. m.*, 363; kifejtve: SZAJBÉLY, *i. m.*, 356.

³² Friedrich MEINECKE, *Entstehung des Historismus*, München – Berlin, Verlag von R. Oldenbourg, 1936, Zweiter Band, *Die Deutsche Bewegung*, Neuntes Kapitel: Herder, 421, 425–426.

gálását meghatározó tudás között – kritikus mértékben megnövelve ezzel az egyén tájékozódási nehézségeit. Mivel az egyén abban érdekelt, hogy eltitkolja az affektuskontroll elvárásának nem megfelelő indítékait, olyan fedőszövegeket alkot, amelyek megfelelnek az elvárásoknak, és mind az adott helyzetbe, mind a társadalmi tudás által raktározott viselkedésminták készletébe beillenek. A motivációk és nyilvános értelmezésük közti hézagot növeli, hogy amikor – amint az gyakran lenni szokott – az egyének bármilyen okból nem nyilvánítják ki tetteik indítékait, környezetük a társadalmi tudáskészletben felhalmozott viselkedésminták hibás alkalmazásával keres-talál magyarázatot az illető cselekedetre.

A titkolt motivációk eközben olyan, a nyilvánosság elől elrejtett hatásokat indítanak el, amelyek – a manifeszt magyarázatok mögött hatva, azokkal kölcsönhatásra lépve – kimozdítják a társadalom mozgásirányát az ismert motivációk alapján várható irányból. A pillangószárnyak e láthatatlan csapásai idézik elő a történelem viharait.

PÁL S. VARGA

Zivilisation, Handlung, Geschichte

Über die Rolle der geheimen Motive in zwei Romanen von Zsigmond Kemény

(Die Witwe und ihre Tochter *und* Die Schwärmer)

Die zentrale Fragestellung der zwei, um die Mitte des 19. Jahrhunderts entstandenen historischen Romane richtet sich meiner These nach auf die Problematik, wie Handlungen des Alltagslebens Vorgänge auslösen können, die sogar den Gang der Geschichte zu beeinflussen vermögen. Prozesse, die sich dadurch auszeichnen, dass kleine Abweichungen große und unvorhersehbare Wirkungen hervorbringen, sind mit den Bewegungen verwandt, die von der Chaostheorie beschrieben und mit dem Ausdruck „Schmetterlingseffekt“ bezeichnet werden. In den beiden Romanen von Zsigmond Kemény, deren Handlungen in der letzten Phase des Dreißigjährigen Krieges in Siebenbürgen spielen, führen zwei Umstände zur Auslösung des Schmetterlingseffektes. Der eine ist die komplizierte innere und äußere Lage des Landes, welche die Empfindlichkeit des gesellschaftlichen Systems für kleine Störungen erhöht, der zweite besteht in der Einwirkung der von Norbert Elias beschriebenen „Soziogenese der Zivilisation“. Die vorliegende Abhandlung widmet sich zwei Faktoren des Zivilisationsprozesses: dem Vorrücken der Schamsschwellen und der Entstehung des staatlichen Gewaltmonopols. Diese Faktoren regen die Figuren an, ihre affektiven Impulse zu verbergen und ihre Handlungen durch legitime Gründe zu rechtfertigen. Die heimlichen Motive der Handlungen üben aber gleichzeitig eine unberechenbare Auswirkung auf das gesellschaftliche Milieu – und dadurch auch auf die Geschichte aus.